

شاخصه های تمدن مطلوب اسلامی از منظر امام خمینی(ره)

فاطمه غلامی آذرا^۱

چکیده

از مهم ترین دغدغه های اصلی اندیشمندان اسلامی، مساله تمدن سازی مطلوب است. شکل گیری و دستیابی به تمدن مطلوب نیازمند به شاخصه هایی است. تقابل تمدن اسلامی و تمدن غرب در عصر حاضر از امور قطعی است، البته تمدن مطلوب، تمدن نوین اسلامی است. اساس برنامه ها و اهداف شریعت مقدس اسلام، رسیدن به تمدن مطلوب و رشد و تعالی بشریت است. معمار کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی (ره) هدف از بعثت تمام انبیاء الهی را ایجاد جامعه فاضله و تمدن مطلوب می دانند. سوال تحقیق حاضر، بررسی شاخصه های تمدن مطلوب اسلامی از منظر امام خمینی(ره) بود که طبق فرمایش ایشان تمدن مطلوب تمدنی است که تمام مولفه های آن مبتنی بر آموزه های شریعت مقدس اسلام باشد. تمدن مطلوب در نگاه بنیانگذار انقلاب اسلامی تمدنی است که بستر ساز کمال نهایی انسانی و الگویی برای سایر جوامع بشری است. این نوشتار به روش کتابخانه ای با پردازش اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی به شاخصه های تمدن مطلوب در قرآن از منظر امام خمینی(ره) می پردازد. تشکیل حکومت، باور توحیدی، قدرت و توان نظامی، وحدت، عدالت، رشد و توسعه اقتصادی، رشد علم و دانش، از شاخصه های تمدن مطلوب از منظر اندیشه قرآنی امام خمینی(ره) است.

کلید واژه ها: امام خمینی(ره)، تمدن مطلوب، باور توحیدی، رشد، توسعه اقتصادی.

^۱. سال هفتم پاره وقت (سطح ۲) حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها) fatmhghlamyadhr@gmail.com

مقدمه

بدون شک هدف از خلقت انسان بر روی کره خاکی، نیل به سعادت مادی و معنوی است. رسیدن به اهداف و آرمان‌های مادی و معنوی نیازمند تمدن و فرهنگ مطلوب می‌باشد. در عصر حاضر، با توجه به گسترش شهرنشینی‌ها، ارتباطات، علوم و غیره، جوامع بشری، اعم از متفکران و عقلای عالم، نیاز به تمدن مطلوب را امری ضروری قلمداد می‌کنند. مراد از تمدن مطلوب، تمدنی است که از مبانی و اصول اسلامی و قرآن نشأت می‌گیرد و این تمدن اسلامی محدود به مکان و زمان خاصی نیست بلکه هدفی جهانی دارد. خداوند متعال به عنوان رب و خالق جهان، به تمام مصالح و مفاسد بشریت آگاهی کامل دارد. رسیدن به تمدن و فرهنگ مطلوب راهی جز وحی ندارد؛ از این رو برای دستیابی به تمدن و فرهنگ‌سازی مطلوب، به ناچار به قرآن و رهبران الهی نیاز است. رهبران الهی به دلیل آگاهی کامل به مقاصد و معارف قرآن کریم، تنها افرادی هستند که می‌توانند با تکیه بر قرآن، تمدن مطلوب را در جامعه گسترش دهند. در عصر غیبت، ولایت فقیه تنها کسی است که از طرف خدا و اهل بیت برای حاکمیت مآذون است و در لوای حاکمیت می‌تواند تمدن مطلوب را در جامعه ایجاد کند. امام خمینی (ره) به عنوان بنیان‌گذار و معمار کبیر انقلاب اسلامی در عصر حاضر، با تکیه بر قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام، نسبت به شرایط و موانع شکل‌گیری تمدن مطلوب آگاهی کامل دارند؛ از این رو بیانات فراوانی را در جلسات و سخنرانی‌های گوناگون به عنوان مؤلفه‌ها و شاخصه‌های تمدن مطلوب ایراد فرموده‌اند. هدف در مقاله حاضر این است که با تکیه بر قرآن کریم، شاخصه‌هایی که از منظر امام خمینی (ره) برای رسیدن به تمدن مطلوب ایراد شده، مورد واکاوی و بررسی قرار گیرد. در این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی، بیانات ایشان برای رسیدن به تمدن مطلوب اسلامی بیان خواهد شد و سوال اصلی در این نوشته این است که تمدن مطلوب اسلامی چه شاخصه‌هایی از منظر امام خمینی (ره) دارد که در ذیل آن شاخصه‌ها به تمدن مطلوب اسلامی نیل پیدا شود.

مبنای اصلی منظومه فکری شریعت مقدس اسلام، رسیدن بشریت به کمال خود در عرصه‌های مادی و معنوی است. از نگاه دین مبین اسلام مهم‌ترین عامل رسیدن به سعادت، برخورداری جامعه از تمدن مطلوب می‌باشد. بنابراین می‌توان یکی از اهداف مهم خلقت جهان هستی را رسیدن به تمدن مطلوب به شمار آورد. نیل به تمدن مطلوب نیاز به شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی دارد از این رو بحث از شاخصه‌های تمدن مطلوب دارای اهمیت و ضرورت ویژه‌ای است.

در مورد پیشینه موضوع مورد بحث، تألیفات متعددی نگاشته شده است؛ به عنوان مثال مقاله مؤلفه‌های تمدن مطلوب در قرآن نوشته مرضیه سادات هاشمی که ایشان سعی کردند مؤلفه‌های اصلی مادی؛ مانند حکومت، قدرت، قانون و ... و معنوی، مانند علم، عدالت، ادب و ... را بر اساس آیات و با استفاده از تفاسیر بررسی کنند. عنوان مؤلفه‌های فرامادی تمدن ساز از منظر قرآن کریم نوشته راضیه تبریزی زاده اصفهانی یکی دیگر از

تألیفات در این زمینه می باشد، ایشان به حل این معما که چه مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی بستر ساز این تمدن است و آیا در قرآن کریم، به این مسئله اشاره شده یا نه، پرداخته و گفته این مساله، پرسشی جدی است که باید به آن پاسخ داده شود. و در ادامه چنین بیان داشته است که در نگاهی کلی به تمدن مطلوب قرآنی، دو گروه عناصر اساسی با تعریف و جایگاهی ویژه ایفای نقش می‌نمایند. از سویی تمامی مظاهر مادی و اسباب سخت‌افزاری و نعمت‌های دنیوی با انگاره‌ی «طیبات»، به عنوان اهداف میانی و ابزار حرکت انسان به سوی افق‌های برتر، دارای ارزش است (نه آنکه مطرود باشد) از سوی دیگر، ارزش‌هایی قرار دارد که مربوط به بُعد حقیقی وجود انسان و بخش نرم‌افزاری حیات مطلوب و انسانی اوست که از آن تعبیر به «فرامادی» شده است. در نتیجه عناوینی چون باور توحیدی، معادمحوری، عدالت، آزادی، امنیت، وحدت‌گرایی، اخلاق‌مداری، راهبری مصلحان اجتماعی، حقیقت‌گرایی و برابری‌گرایی را به عنوان مولفه‌های فرامادی تمدن ساز از منظر قرآن کریم آورده است. یکی دیگر از موضوعات در این زمینه، موضوع شاخص‌های تمدن اسلامی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم نوشته محمد باقر سعیدی روشن می باشد که ایشان چنین بیان کرده است: مبنای اصلی منظومه فکری اسلام در اداره جامعه برغم دیگر مکتب‌ها، نه صرف آسایش بلکه «سعادت» و «کمال» است. در نگاه قرآنی، یکی از شاخص‌های جامعه آرمانی، فرزاندگی مردم آن در بعد معرفت و حکمت و برخورداری از درکی عمیق و همه جانبه از همه حقایق هستی است. همچنان که داشتن فلسفه زندگی و ایمان به یک تکیه گاه اعتقادی معیاری دیگر در ساخت تمدن توحیدی و جامعه مطلوب اسلامی و تمایز بخش تمدن اسلامی از تمدن‌های غیر اسلامی است. و در نهایت نکته اساسی در تحلیل و ارزیابی این شاخص‌ها آن است که سهم و وزن اصلی در این میان به حوزه نرم افزار تعلق داشته و عناصر ذاتی یک جامعه مطلوب، پیشرفته و پویانده ی مسیر سعادت، بعد مغز افزار آن است و نه بعد سخت افزار آن. نوشته‌های مذکور و سایر موارد دیگر در این زمینه هر کدام دارای امتیاز منحصر به فرد خود هستند و به جنبه‌های خاصی پرداخته شده است، اما امتیاز مقاله حاضر نسبت به آن‌ها این است که اولاً نوشته‌های دیگر برخی از شاخصه‌های تمدن مطلوب را بیان نکرده‌اند و ثانیاً شاخصه‌های تمدن مطلوب اسلامی در بیانات امام خمینی (ره) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- مفهوم شناسی

در بخش مفهوم‌شناسی، ابتدا به تعریف و تبیین مفاهیم کلیدی مرتبط با تمدن اسلامی و شاخصه‌های آن پرداخته می‌شود تا زمینه‌ای مناسب برای درک بهتر دیدگاه‌های امام خمینی (ره) فراهم گردد.

۱.۱. شاخص

شاخص در لغت به معنای برآمده، مرتفع، چشمگیر، برجسته و آن چیزی است که مقدارش ماهیت چیزی را معین می‌کند.^۱ شاخص کمیتی است که نماینده چند متغیر همگن است و وسیله‌ای برای اندازه‌گیری و مقایسه پدیده‌هایی است که ماهیت و خاصیت مشخصی دارند و بر مبنای آن می‌توان تغییرات ایجاد شده در متغیرهای معینی را در طول یک دوره بررسی کرد. هر تمدنی شاخصه‌هایی دارد. ثبات پایداری در نظام شهری، داشتن حکومت، ایجاد تخصص، مراکز اجرایی، قوانین ثابت، مراکز اقتصادی، نهادهای علمی و داشتن نظام اخلاقی از شاخصه‌های تمدن‌ها است.^۲

۲.۱. تمدن

تمدن به معنای خروج از جهل و ورود به راه و رسم انسانیت و ترقی است. چنانچه بعضی مدینه را از «دان، یدین» دانسته و میم آن را زاید گرفته‌اند.^۳

واژه تمدن در کتب فرهنگ فارسی چنین تعریف شده است: شهرنشین شدن، خوی شهری گزیدن و با اخلاق مردم آشناسدن، زندگانی اجتماعی؛ همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم کردن اسباب ترقی و آسایش خود.^۴ به تعبیر دیگر واژه تمدن در عربی از «مدن» اخذ شده است که معنای آن اقامت کردن است.^۵ از دیدگاه واژه شناسان غرب، واژه مدینه از «مدن بالمكان و مدونا» به معنای اقامت است و ظاهراً شهر را از آن رو مدینه می‌گویند که مردم در آن اقامت دارند.

در اصطلاح «تمدن عبارت است از برقراری نظم و هماهنگی در روابط انسان‌های یک جامعه که تصادم‌ها و تراحم‌های ویرانگر را منتفی ساخته و مسابقه در مسیر رشد و کمال را قائم مقام آن‌ها بنماید، به طوری که زندگی اجتماعی افراد و گروه‌های آن جامعه موجب بروز و به فعالیت رسیدن استعدادهای سازنده آن‌ها باشد».^۶

۳.۱. امنیت

واژه «امنیت» در کتب فرهنگ فارسی به معنای ایمن شدن، در امان بودن،^۷ بی‌ترسی، آرامش و آسودگی به کار رفته است.^۸ در واقع می‌توان گفت: امنیت پدیده‌ای ادراکی و احساسی است؛ یعنی برای تحقق آن باید این

۱. عمید، ۱۳۸۹، ص ۴۵۸

۲. جان احمدی، ۱۳۸۸، ص ۳۰ و ۲۹

۳. ابن منظور، ۱۳۷۵، ج ۱۳، ص ۴۰۲؛ قرشی، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۲۴۴

۴. عمید، حسن، ۱۳۸۹، پیشین، ص ۲۳۴

۵. ولایتی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۳

۶. جعفری، ۱۳۷۳، جلد ۶، ص ۲۳۳.

۷. معین، محمد، ۱۳۸۷، فرهنگ معین فارسی، چاپ ۲، تهران، انتشارات زرین، ج ۱، ص ۳۵۴.

۸. عمید، حسن، ۱۳۸۹، فرهنگ فارسی عمید، چاپ ۴۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ص ۱۱۰۵؛ راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل، ۱۴۰۴ق،

المفردات فی غریب القرآن، چاپ ۲، قم، انتشارات دفتر نشرالکتاب، ج ۱، ص ۲۵

اطمینان در ذهن توده مردم، دولتمردان و زمامداران و تصمیم گیرندگان به وجود آید که ایمنی لازم برای ادامه زندگی بدون دغدغه وجود دارد.^۱

۴.۱. عدالت

عدل در لغت، مفهومی ضد جور و ظلم است و همان چیزی است که دل ها آن را مستقیم و درست می یابد.^۲ امام خمینی در تعریف عدالت چنین می فرماید: حد وسط بین افراط و تفریط و آن از امتهات فضایل اخلاقیه است؛ بلکه عدالت مطلقه، تمام فضایل باطنیه و ظاهریه و روحیه و قلبیه و نفسیه و جسمیه است؛ زیرا که عدل مطلق، مستقیم به همه معنی است.^۳ یکی از صفات بارز حق تعالی، صفت عدل است به گونه ای که خداوند هم در این دنیا و هم در آخرت نسبت به بندگان خود با عدالت رفتار می کند، همچنین از منظر شیعیان عدالت یکی از صفات مهم پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت ایشان علیهم السلام می باشد. از دیدگاه اهل تشیع یکی از اصول مهم دینی، عدالت به شمار می رود.

۵.۱. توحید

واژه «توحید» مصدر باب «تفعیل» و به معنای «یگانه دانستن» است. ریشه این کلمه «وحد» و به معنای انفراد است و از این رو «واحد» به چیزی اطلاق می شود که جزء ندارد.^۴ مرحوم دهخدا می گوید: واژه توحید در لغت؛ یعنی یگانه گردانیدن، یکی کردن، حکم به واحد بودن چیزی دادن و در اصطلاح؛ به معنای یکی دانستن خدا، به خدای یگانه ایمان داشتن، یگانه پرستی و یکتا پرستی می باشد.^۵ توحید؛ به معنای یکتا دانستن خدا، اصلی ترین آموزه اعتقادی در اسلام است.^۶ بنابراین توحید؛ به معنای یگانگی خدا و اعتقاد به یکتایی می باشد. اینکه در مقام فکر و اندیشه، برای او شریک و رقیبی در آفرینش جهان هستی و برقراری نظم آن قائل نشوند و در مقام عمل، جز در برابر او، برای هیچ کس و هیچ چیزی سر تعظیم فرود نیاورده و آن را سجده و پرستش نکنند.

۶.۱. وحدت

۱. خوش فر، غلامرضا، ۱۳۷۸، نقش امنیت در تحقق قانونگرایی در جامعه، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۴۴ - ۱۴۳، ص ۹۶.
۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۴ق، کتاب ترتیب العین، چاپ ۱، تهران، تصحیح موسسه نشر اسلامی انتشارات نشر اسلامی، ج ۱، ص ۱۴۲؛ دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷ش، لغتنامه، چاپ ۲، تهران، انتشارات روزنه، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، جلد ۵، ص ۶۲۳۲؛ ابن منظور، ۱۳۷۵، پیشین، ص ۴۳۰.
۳. خمینی، روح الله، ۱۳۷۷ش، شرح حدیث جنود عقل و جهل، چاپ ۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ص ۱۴۷.
۴. راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، پیشین، ص ۲۵.
۵. دهخدا، ۱۳۷۷، پیشین، ج ۱، ص ۱۵۷۶۶.
۶. کریمی، جعفر، ۱۳۷۹ش، توحید از دیدگاه آیات و روایات، چ ۱، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی نمایندگی ولی فقیه اداره آموزش های عقیدتی سیاسی، ص ۱۹-۲۰.

هرچه قدر افراد جامعه و در راس آنها حاکمیت اهمیت بیشتری به علم و دانش بدهند، دستیابی به آرمان ها و تمدن مطلوب برای آن جامعه میسرتر خواهد بود، در مقابل آن، جهل و بی خردی امری ناپسند محسوب می شود و خسارات جبران ناپذیری به بار می آورد و در نهایت موجب سقوط جامعه می شود. جامعه ای می تواند ادعای تمدن سازی مطلوب بکند که از علم و دانش کافی برای برنامه ریزی دقیق جهت رشد و تعالی جامعه و تمدن سازی مطلوب برخوردار باشد.

نتیجه گیری

انسان در فطرت و درون خود، همواره به دنبال رشد و تعالی در جنبه های گوناگون است. رشد و تعالی در امور مادی و معنوی نیازمند به قانون گذاری دارد که آگاهی کامل به عالم هستی داشته باشد. خداوند متعال در قالب کتاب آسمانی، قوانین و اصولی را برای هدایت و سعادت بشریت فرستاده است. تمدن مطلوب تمدنی است که برگرفته از قرآن کریم و مبانی اسلامی سعادت مادی و معنوی بشریت را تضمین کند. از این رو در مقاله حاضر مولفه های تمدن مطلوب در قرآن کریم از منظر امام خمینی (ره) را مورد بررسی قرار دادیم.

در بررسی شاخصه های تمدن مطلوب اسلامی از منظر امام خمینی (ره)، به چندین عامل کلیدی دست یافتیم. این عوامل که در مباحث پیشین به طور مفصل تشریح شدند، نشان می دهند که تمدن مطلوب اسلامی، تمدنی جامع و فراگیر است که ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی انسان را در بر می گیرد. بر این اساس، شاخصه های کلیدی تمدن مطلوب اسلامی:

۱. **تشکیل حکومت اسلامی:** امام خمینی (ره) بر اهمیت تشکیل حکومت اسلامی برای اجرای احکام و قوانین الهی و ایجاد تمدن مطلوب تأکید فراوان داشته اند.

۲. **باور توحیدی:** توحید به عنوان بنیان اصلی دین اسلام، نقش محوری در شکل گیری تمدن مطلوب ایفا می کند.

۳. **محوریت قرآن:** قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی و قانون اساسی اسلام، باید محوریت اصلی در تمامی شئون زندگی فردی و اجتماعی جامعه اسلامی باشد.

۴. **رهبری و حاکمیت دینی:** وجود رهبری الهی و ولی فقیه در جامعه اسلامی برای هدایت جامعه به سمت تمدن مطلوب ضروری است.

۵. **قدرت و توان نظامی:** داشتن قدرت نظامی قوی و مستحکم برای دفاع از دستاوردهای انقلاب اسلامی و ایجاد امنیت و آرامش در جامعه ضروری است.

۶. **وحدت و یکپارچگی:** اتحاد و همبستگی بین مسلمانان از عوامل کلیدی در دستیابی به تمدن مطلوب است.

۷. **عدالت:** برقراری عدالت در تمامی ابعاد زندگی اجتماعی از جمله عدالت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، یکی از مهم ترین شاخصه های تمدن مطلوب است.

۸. **رشد و توسعه اقتصادی:** رشد و توسعه اقتصادی پایدار و متوازن، نقش مهمی در ایجاد تمدن مطلوب و رفع محرومیت‌ها ایفا می‌کند.

۹. **رشد علم و دانش:** توجه به علم و دانش و سرمایه‌گذاری در حوزه پژوهش و فناوری، از ضروریات ایجاد تمدن مطلوب است.

با توجه به شاخصه‌های ذکر شده، می‌توان نتیجه گرفت که تمدن مطلوب اسلامی، تمدنی است که در آن انسان‌ها در سایه حکومت اسلامی و با اتکا به آموزه‌های قرآن کریم و رهبری ولی فقیه، در مسیر کمال و سعادت حرکت می‌کنند. در این تمدن، عدالت اجتماعی حاکم است، اقتصاد پویا و رو به رشد است، علم و دانش توسعه یافته و مردم در وحدت و همدلی به سر می‌برند.

* قرآن کریم، (آیت الله مکارم)

* نهج البلاغه ابن ابی الحدید، عبدالحمید، ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغه، چاپ ۳، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

۱: ابن منظور، محمد بن مکرم ۱۳۷۵ش، لسان العرب، چاپ ۴، بیروت، انتشارات دار بیروت.

۲: جعفری، علامه محمدتقی، ۱۳۷۳، فرهنگ پیرو، فرهنگ پیشرو، چاپ ۱، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

۳: جان احمدی، فاطمه، ۱۳۸۸، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، چاپ ۴۵، تهران، انتشارات نشر معارف.

۴: خمینی، روح الله، ۱۳۷۷ش، شرح حدیث جنود عقل و جهل، چاپ ۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

۵: _____، ۱۴۳۴، موسوعة الامام الخميني، ولايت فقيه حكومت اسلامي، چ ۲۹، تهران، موسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني (ره).

۶: _____، ۱۳۶۸، تحرير الوسيله، چ ۱، تهران، موسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني (ره).

۷: _____، ۱۳۶۸، صحيفه امام، چ ۱، تهران، موسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني (ره).

۸: خوش فر، غلامرضا، ۱۳۷۸، نقش امنيت در تحقق قانونگرایی در جامعه، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۴۴ - ۱۴۳.

۹: دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷ش، لغتنامه، چاپ ۲، تهران، انتشارات روزنه، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

۱۰: راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل، ۱۴۰۴ق، المفردات فی غریب القرآن، چاپ ۲، قم، انتشارات دفتر نشرالکتاب.

۱۱: طباطبایی، محمد حسین، ۱۳۶۳ش، ترجمه تفسیر المیزان، چاپ ۳، قم، انتشارات علامه طباطبایی.

۱۲: طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، ۱۳۹۰ش، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ ۲، قم، انتشارات بیان جوان.

۱۳: عمید، حسن، ۱۳۸۹ش، فرهنگ فارسی عمید، چاپ ۴۲، تهران، انتشارات امیرکبیر.

- ۱۴: قرشی، علی اکبر، ۱۴۰۸ ق، قاموس القرآن، چاپ ۶، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۵: فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۴ ق، کتاب ترتیب العین، چاپ ۱، تهران، تصحیح موسسه نشر اسلامی انتشارات نشر اسلامی.
- ۱۶: کریمی، جعفر، ۱۳۷۹ ش، توحید از دیدگاه آیات و روایات، چ ۱، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی نمایندگی ولی فقیه اداره آموزش های عقیدتی سیاسی.
- ۱۷: مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴ ش، تفسیر نمونه، چاپ ۱، تهران، انتشارات دارالکتب الإسلامیة.
- ۱۸: معین، محمد، ۱۳۸۷ ش، فرهنگ معین فارسی، چاپ ۲، تهران، انتشارات زرین.
- ۱۹: مولوی، مولانا جلال الدین محمد، ۱۳۷۸ ش، مثنوی معنوی، تهران، انتشارات امیر مستعان، دفتر دوم، بخش ۹.
- ۲۰: مطهری، مرتضی ۱۳۸۰ ش، پانزده گفتار، چاپ ۱، تهران، انتشارات صدرا.
- ۲۱: ولایتی، علی اکبر ۱۳۸۴ ش، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، چاپ ۴، تهران، انتشارات اداره نشر وزارت امور خارجه.